

The Relationship Between Hidden Curriculum and the Social Responsibility and Social Identity of Primary School Students in Qom Province

Rehaneh Kabiri

BA, Qom Branch, Islamic Azad University, Qom, Iran. reahankabiri@gmail.com

Abstract

The present study aims to investigate the relationship between the hidden curriculum and the social responsibility and social identity of second-year elementary school students in District 4 of Qom province. The research method is applied based on its purpose. In terms of data collection, it involves fieldwork and library study. The method of execution is a descriptive correlation. The statistical population included 3690 students in the second year of elementary school in District 4 of Qom province. A sample of 363 people was estimated using the sampling table of Krejcie and Morgan. Sampling was done using the stratified random sampling method. The data collection tools included Gaff accountability questionnaires, a researcher-made hidden curriculum, and the Safarinia and Roshan social identity questionnaire. The data were analyzed using SPSS software in two sections: descriptive and inferential. The descriptive section included Pearson correlation, while the inferential section included univariate regression. The results showed that there is a relationship between the hidden curriculum and the responsibility (73%) and social identity (45%) of students in the second year of elementary school in District 4 of Qom Province. Examining the impact of teachers, classmates, educational environment, and rules and regulations on social identity revealed that for every unit increase in "rules and regulations," there is a 29% increase in "social identity."

Keywords: Hidden Curriculum, Social Responsibility, Social Identity, Students, Elementary School, Qom Province.

---

¹ Received: 2023/12/19 ; Revised: 2024/02/14 ; Accepted: 2024/02/19 ; Published online: 2024/03/24

رابطه برنامه درسی پنهان با مسئولیت‌پذیری اجتماعی و هویت اجتماعی دانش‌آموزان مقطع ابتدایی استان قم

ریحانه کبیری

کارشناسی، واحد قم، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران. reahankabiri@gmail.com

چکیده

هدف پژوهش حاضر بررسی رابطه برنامه درسی پنهان با مسئولیت‌پذیری اجتماعی و هویت اجتماعی دانش‌آموزان دوره دوم ابتدایی ناحیه چهار استان قم است. روش پژوهش از نظر هدف، کاربردی بوده، و از نظر شیوه گردآوری داده‌ها، میدانی و مبتنی بر مطالعه کتابخانه‌ای است و نحوه اجرا توصیفی از نوع همبستگی می‌باشد. جامعه آماری شامل دانش‌آموزان دوره دوم ابتدایی ناحیه ۴ استان قم به تعداد ۳۶۹۰ نفر بود که طبق جدول نمونه‌گیری گرجسی و مورگان، ۳۳۶ نفر به‌عنوان نمونه برآورد شدند. نمونه‌گیری به روش طبقه‌ای نسبی انجام شد. ابزار گردآوری داده‌ها پرسشنامه‌های مسئولیت‌پذیری گاف، برنامه درسی پنهان محقق‌ساخته، هویت اجتماعی صفاری‌نیا و روشن بودند. داده‌ها با استفاده از نرم‌افزار SPSS در دو بخش توصیفی و استنباطی (همبستگی پیرسون و رگرسیون تک متغیره) مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفتند. نتایج نشان داد که بین برنامه درسی پنهان با مسئولیت‌پذیری (۷۳٪) و هویت اجتماعی (۴۵٪) دانش‌آموزان دوره دوم ابتدایی ناحیه ۴ استان قم رابطه وجود دارد. بررسی تأثیر معلمان، همکلاسی‌ها، فضای آموزشی و ضوابط و مقررات بر هویت اجتماعی نشان داد که هر واحد افزایش در «ضوابط و مقررات» به میزان ۲۹ درصد، «هویت اجتماعی» را افزایش می‌دهد.

کلیدواژه‌ها: برنامه درسی پنهان، مسئولیت‌پذیری اجتماعی، هویت اجتماعی، دانش‌آموزان، مقطع ابتدایی، استان قم.

مقدمه

یکی از مهم‌ترین مسائل بشر در تمامی ادوار تاریخ مقوله تعلیم و تربیت و پرورش نسل جوان برای ورود به اجتماع و جامعه‌پذیری آنان بوده است (فرامرزی و گودرزی، ۱۳۹۴). یکی از ویژگی‌های شخصیتی انسان‌ها احساس مسئولیت است. مسئولیت‌پذیری^۱ یک تعهد و الزام درونی از سوی فرد برای انجام مطلوب کلیه فعالیت‌هایی می‌باشد که برعهده وی گذاشته می‌شود. پس، باید مسئولیت‌پذیری درآموزش‌های مدارس گنجانده شود تا پیشرفت تحصیلی به دست آید. لذا پیشرفت تحصیلی به احتمال زیاد در مدارسی یافت می‌شود که به حس خودمختاری و مسئولیت‌پذیری نوجوانان اجازه بروز بدهند (میرزا طباطبایی و همکاران، ۱۳۹۹). لذا، ضروری است که در مدارس حس مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان برانگیخته شود تا به شکل‌گیری صحیح هویت اجتماعی^۲ آن‌ها نیز کمک گردد. بحران هویت جوامع در حال گذار، بیشتر از همه اقشار جامعه متوجه نوجوانان و جوانان خواهد شد؛ زیرا نه تنها آن‌ها در مرحله شکل‌گیری هویتی قرار دارند، بلکه بعضاً به سبب نداشتن تعهد شغلی و خانوادگی، هویت و تشخیص‌یافتگی نسل بزرگ‌ترشان را ندارند. طبق مطالعات انجام شده وقتی هویت جامعه خدشه‌دار شود یا انسجام و وحدت خود را حول یک هسته مرکزی به هر بهانه‌ای از دست دهد و یا دچار انفعال فرهنگی شود و توان مقاومت در برابر آشوب‌ها و آشفتگی‌هایی که از درون افراد برمی‌آید را نداشته باشد، افراد و شهروندان راهی جز روی آوردن به جرائم فردی و جمعی نخواهند یافت. بنابراین، در سطح فردی، امنیت فردی دستخوش تغییرات جدی قرار می‌گیرد. امنیت در سطح فردی بُعد بسیار گسترده‌ای دارد که تحلیل آن باید از دیدگاه روان‌شناختی فردی و اجتماعی و از بعد آسیب‌شناختی صورت پذیرد (عزت‌نیا، ۱۳۹۹). در نظام‌های آموزشی که از مهم‌ترین و زیربنایی‌ترین نظام‌های هر کشور برای تربیت سرمایه‌های انسانی و توسعه همه‌جانبه و پایدار محسوب می‌شود، جامع‌نگری و مواجهه همه‌جانبه و دقیق با پدیده برنامه درسی از اهمیت فوق‌العاده‌ای برخوردار است. در طول تاریخ برنامه درسی، تلاش‌های زیادی از سوی صاحب‌نظران این رشته صورت گرفته است که موجب غنای هرچه بیشتر آن گردیده است. از جمله مهم‌ترین این تلاش‌ها که از مفاهیم و مباحث نسبتاً تازه و ارزشمند برنامه درسی است، اشاره به سه نوع برنامه‌ای بوده که در مدارس به‌طور همزمان اجرا می‌شود. این سه برنامه درسی عبارتند: از برنامه درسی آشکار یا رسمی^۳، برنامه درسی پنهان یا ضمنی^۴، و برنامه درسی پوچ یا تهی^۵ (هرناندز و همکاران، ۲۰۱۷). برنامه‌ریزان درسی و مربیان آموزشی اذعان می‌دارند که در مدارس، بیشتر یادگیری‌های عمدی قبلاً مشخص شده، یاد گرفته می‌شود و این یادگیری‌ها، علاوه بر یادگیری‌های عمدی و هدایت‌شده، بخش ضروری و اجتناب‌ناپذیر فعالیت‌های مدرسه‌ای است. به‌طوری‌که در مواردی ممکن است دوام این نوع یادگیری‌ها بیشتر از یادگیری‌های مربوط به برنامه درسی قصد شده باشند؛ این برنامه اکثراً برنامه درسی پنهان یا ضمنی نامیده می‌شود (آهولا^۶، ۲۰۱۸). جامعه‌شناسان، پژوهشگران آموزش و پرورش و روانشناسان، مفهوم برنامه درسی پنهان را غالباً برای توصیف نظام غیررسمی مدرسه بکار می‌برند. برنامه درسی پنهان نه در جایی نوشته شده و نه هیچ معلمی آن را درس می‌دهد؛ بلکه محیط آموزشی مدرسه، با تمام خصوصیات آن (صرف‌نظر از اینکه

¹Responsibility

² Social identity

³ Formal curriculum

⁴ Hidden curriculum

⁵ Absurd curriculum

⁶ Hernandez

⁷ Ahula

معلمان مدرسه تا چه اندازه متبحر و شایسته‌اند، یا برنامه درسی تا چه حد پیشرفت کرده است)، آن را آموزش می‌دهد. اتفاقاً دانش‌آموزان در معرض چیزی قرار می‌گیرند که هیچ‌گاه سخنی از آن در میان نبوده است. آن‌ها به مرور، تحت تأثیر برنامه درسی پنهان مدرسه، رویکرد خاصی نسبت به زندگی، و نگرش خاصی نسبت به تحصیل و یادگیری پیدا می‌کنند. نقش برجسته و مهم، ارتباط سالم بین معلم و دانش‌آموز به‌عنوان مهم‌ترین ویژگی جو باز مدرسه است که موجبات رشد و پیشرفت علمی، احساس عزت نفس بالاتر، کار و فعالیت کلاسی بیشتر و لذت و پیشرفت تحصیلی بیشتر دانش‌آموزان را فراهم می‌کند (آهولا، ۲۰۱۸). لذا می‌توان گفت راهبردها و تکنیک‌های یادگیرنده در عبور موفقیت‌آمیز از مانع برنامه درسی رسمی، برنامه درسی پنهان نامیده می‌شود (هاشمی و همکاران ۱۳۹۷). برنامه درسی پنهان را باید یکی از سرمایه‌های مفهومی رشته برنامه درسی به‌شمار آورد تا نگاه سطحی‌نگر نسبت به پدیده برنامه درسی کاهش یافته و علاوه بر بعد طراحی در سطح اجرا نیز مدنظر قرار گیرد.

مطالعه ترابی‌فر، نجفی و فقیهی (۱۴۰۱) معتقدند که مؤلفه‌های برنامه درسی پنهان از جمله جو اجتماعی و ارتباطات متقابل انسانی، ساختار فیزیکی و ساختار سازمانی بر متغیرهای ملاک یعنی رشد اخلاقی و رشد معنوی تأثیر گذاشته و قدرت پیش‌بینی دارند. مطالعه عزت‌نیا و همکاران (۱۳۹۹) نیز نشان می‌دهد که بین برنامه‌ی درسی پنهان با هویت اجتماعی و تربیت اخلاقی دانش‌آموزان و همچنین بین هویت اجتماعی و تربیت اخلاقی دانش‌آموزان همبستگی معناداری وجود دارد. برنامه درسی پنهان، پیش‌بینی‌کننده معنادار هویت اجتماعی دانش‌آموزان می‌باشد، بنابراین بین برنامه درسی پنهان و هویت اجتماعی دانش‌آموزان با نقش واسطه‌ای تربیت اخلاقی نیز همبستگی معنادار وجود دارد. نتیجه پژوهش ریوندی و همکاران (۱۳۹۹) حاکی از آن بود که نحوه گذران اوقات فراغت بر هویت اجتماعی دانش‌آموزان تأثیر دارد، فعالیت‌های ورزشی بر هویت اجتماعی تأثیر مثبت دارد، نحوه گذران اوقات فراغت بر هویت اجتماعی با توجه به نقش فعالیت‌های ورزشی اثر دارد. آهولا (۲۰۱۸) در پژوهشی نشان داده است که برنامه درسی پنهان نقش بسیار مؤثری در پیشبرد اهداف آموزشی و عملکرد تحصیلی داشته است.

برنامه درسی پنهان برخلاف برنامه درسی رسمی و آشکار مورد حمایت نظام آموزشی، می‌تواند نتایجی را دربرداشته باشد، مانند باورها و ارزش‌هایی که برخلاف روحیه علمی در دانش‌آموزان به وجود می‌آید. برخورداری از مهارت‌های اجتماعی و ارتباطات اثربخش برای داشتن عملکردی موفق در زندگی دانش‌آموزان ضروری است. مدرسه مکانی برای زندگی روزمره دانش‌آموزان و نوجوانان بوده و از آنجاکه بیشتر اوقات آن‌ها بعد از خانه در مدرسه سپری می‌شود، قسمت عمده شخصیت آن‌ها در رابطه با اجتماعی شدن در مدرسه شکل می‌گیرد و همچنین برای به دست آوردن توانایی‌های گوناگون برای رسیدن به آینده‌ای بهتر تحت تأثیر مستقیم برنامه درسی رسمی و تأثیر غیرمستقیم برنامه درسی پنهان قرار می‌گیرند؛ از این‌رو موفقیت مدرسه، تأثیر کلیدی در وضعیت حال و آینده دانش‌آموزان دارد. تاکنون پژوهش‌های بسیار کمی در مورد برنامه‌ریزی درسی پنهان و مسئولیت‌پذیری اجتماعی در بین دانش‌آموزان صورت گرفته است. از سویی آموزش و پرورش وظیفه آماده کردن نسل جدید را برای جامعه امروز برعهده دارد که این امر در سطح آموزش عمومی شامل سلسله مهارت‌هایی برای زندگی و جنبه‌های حرفه‌ای آن است و هدف این است که افرادی را که می‌خواهند در جامعه زندگی کنند با اصول، قواعد، ارزش‌ها و هنجارهای اجتماعی آشنا کند و بتواند شهروندان خوبی را تحویل جامعه دهد.

نتیجه مطالعات گذشته حاکی از آن است که به جنبه‌های مختلف تأثیر برنامه درسی پنهان بر یادگیری و تجربه‌های یادگیری دانش‌آموزان پرداخته شده است، اما با وجود آنکه دانش‌آموزان برنامه درسی پنهان را بیشتر از طریق محیط اجتماعی مدرسه می‌آموزند، تاکنون تلاش‌های کمی برای مستندسازی این جنبه از برنامه و اثر نیرومند آن در شکل‌گیری شخصیت و رفتار دانش‌آموز صورت گرفته است و این به‌عنوان یکی از مسائل بسیار مهم و دارای اولویت برای پژوهش در نظام‌های آموزشی تلقی می‌شود. لذا این پژوهش بر آن است که از طریق بررسی برنامه درسی پنهان در مسئولیت‌پذیری اجتماعی و هویت اجتماعی دانش‌آموزان یک ابزار مهم و اساسی برای فهم اعمال گوناگون دانش‌آموزان در دوران تحصیل ارائه و بیان کند.

چارچوب نظری تحقیق

مسئولیت‌پذیری

اصطلاح مسئولیت‌پذیری از نظر لغوی به معنای موظف بودن به انجام دادن امری است. در معنای عام حقوقی نیز مسئولیت به مفهوم متعهد و موظف بودن شخص به انجام یا ترک عملی است (شهیدی، ۱۳۸۶). مجموعه وظایف و تعهداتی است که سازمان بایستی در جهت حفظ، مراقبت و کمک به جامعه‌ای که در آن فعالیت می‌کند، انجام دهد. کاستکا و بالزاروا (۲۰۰۷) مسئولیت اجتماعی را تعهد مداوم برای رفتار به شیوه اخلاقی و با بهبود کیفیت زندگی افراد و خانواده‌هایشان، به‌علاوه بهبود اجتماع و جامعه در مقیاس وسیع‌تر می‌دانند.

هویت اجتماعی

هویت اجتماعی به معنی ارزشی است که از منظر عاطفی به خودپنداره فرد به‌عنوان عضوی از یک گروه اجتماعی خاص داده می‌شود. آدامز و هوگ بیان می‌دارند که هویت اجتماعی مستلزم احساس خاصی از این واقعیت است که فرد به یک گروه خاص تعلق دارد. هویت اجتماعی عامل مهمی است که بر نوع تعصبی که فرد متعلق به گروه خاص به آن پاسخ می‌دهد، تأثیر می‌گذارد. تاجفل، مبدع نظریه هویت اجتماعی، معتقد است که هویت اجتماعی مالکیت فرد بر گروهی که به آن تعلق دارند و شناخت مهم هویت این گروه از نظر عاطفی و ارزشی است (مینگ فانگ و کی^۲، ۲۰۱۸).

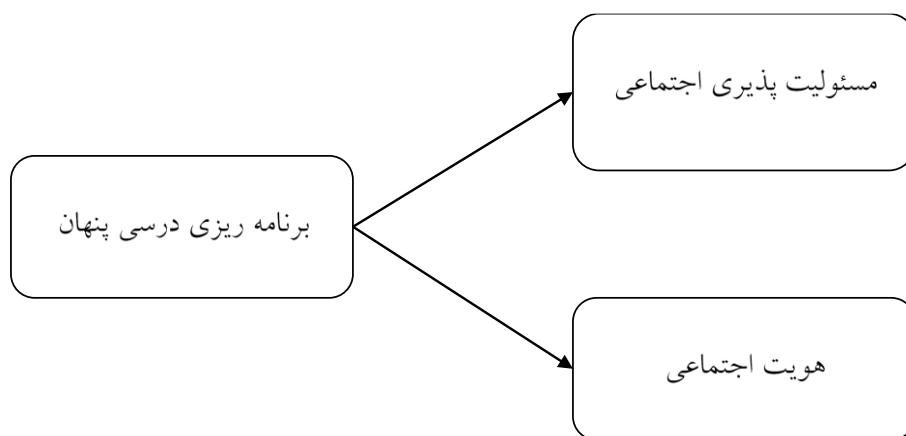
برنامه درسی پنهان

راهبردها و تکنیک‌های یادگیرنده در عبور موفقیت‌آمیز از موانع برنامه درسی رسمی، برنامه درسی پنهان نامیده می‌شود (هاشمی و یوسف فرحنگ، ۱۳۹۷). به عبارتی می‌توان گفت برنامه درسی پنهان جعبه سیاه آموزشی است که باید راهی به درون آن یافت و اسرار ناپیدای آن را در خدمت یادگیری درآورد (زارعی دنگسکی و سلیمی، ۱۳۹۹).

از آنجا که مهم‌ترین و مؤثرترین محتواها و تجاربی که دانش‌آموزان در فرایند آموزش و پرورش در مدرسه به‌طور طبیعی می‌آموزند، از سنخ آموخته‌های غیرمدون، نامشهود و پیش‌بینی نشده است، صاحب‌نظران گسترده‌گی، پایداری و نفوذ این تجربه‌های به‌ظاهر خاموش فراموش شده و پنهان را در شکل‌گیری ابعاد گوناگون شخصیت دانش‌آموزان، معلمان و کل فرایند تعلیم و تربیت بیشتر از برنامه‌های درسی آشکار می‌دانند، از این‌رو می‌تواند در تحقق اهداف تربیتی یعنی مسئولیت‌پذیری و هویت اجتماعی دانش‌آموزان نقش مؤثری داشته باشد.

¹ Castka & Balzarova

² Mingfang & Qi

بر این اساس فرضیه‌های پژوهش به شرح ذیل خواهند بود:

۱. بین برنامه درسی پنهان با مسئولیت‌پذیری اجتماعی دانش‌آموزان دوره دوم ابتدایی ناحیه ۴ استان قم رابطه وجود دارد.
۲. بین برنامه درسی پنهان با هویت اجتماعی دانش‌آموزان دوره دوم ابتدایی ناحیه ۴ استان قم رابطه وجود دارد.
۳. بین تأثیرات معلمان و همکلاسی‌ها و فضای اجتماعی و ضوابط و مقررات با هویت اجتماعی رابطه وجود دارد.

روش پژوهش

این پژوهش با هدف تعیین رابطه بین برنامه‌ریزی درسی پنهان با مسئولیت‌پذیری اجتماعی و هویت اجتماعی دانش‌آموزان دوره دوم ابتدایی ناحیه ۴ استان قم انجام شد. جامعه آماری شامل دانش‌آموزان دوره دوم ابتدایی ناحیه ۴ استان قم بود که به گزارش اداره کل آموزش و پرورش تعداد ۳۶۹۰ نفر در سال تحصیلی ۱۴۰۰-۱۴۰۱ بودند. نمونه آماری مناسب این جامعه آماری با توجه به جدول مورگان ۳۳۶ نفر است. روش انجام این پژوهش دو روش کتابخانه‌ای و میدانی بوده که در روش کتابخانه‌ای از مطالعه کتب، پایان‌نامه‌ها، مقالات، طرح‌های پژوهشی و مراجعه به سایت‌های علمی معتبر، و در روش میدانی از پرسش‌نامه استفاده شد. جهت سنجش مسئولیت‌پذیری اجتماعی از پرسشنامه ۳۲ سؤالی مسئولیت‌پذیری گاف استفاده شده است. هویت اجتماعی به وسیله پرسشنامه صفاری‌نیا و روشن (۱۳۹۰) سنجیده شد که با توجه به دو بعد هویت فردی و جمعی برگرفته از نظریات ریچارد چنکینز (۲۰۰۸) و مشتمل بر ۲۰ گویه بود که ۱۰ گویه اول نشان‌دهنده بعد جمعی و ۱۰ گویه دوم آن نشان‌دهنده بعد فردی است.

همچنین جهت سنجش برنامه درسی پنهان از پرسشنامه ۳۲ سؤالی محقق ساخته استفاده شد. این پرسشنامه ۴ مؤلفه دارد که شامل معلمان (۸ سؤال)، همکلاسی‌ها (۷ سؤال)، فضای آموزشی (۹ سؤال) و ضوابط و مقررات (۸ سؤال) می‌باشد. روش تجزیه و تحلیل داده‌ها شامل روش‌های آمار توصیفی (فراوانی، میانگین، انحراف معیار) و آمار استنباطی و همچنین آزمون ضریب همبستگی (پیرسون و اسپیرمن) بود. نرم‌افزار مورد استفاده نیز نرم‌افزار SPSS بود.

یافته‌ها

جدول ۱- متغیرهای توصیفی متغیرهای پژوهش

متغیرهای پژوهش	حداقل	حداکثر	میانگین	انحراف معیار	چولگی	کشیدگی
مسئولیت‌پذیری	۰	۳۴	۱۷.۴۳	۶.۵۶	-۰.۰۴۱	-۰.۱۵۶
هویت اجتماعی	۲۰	۹۷	۷۱.۴۷	۱۰.۶	-۰.۷۳۸	۱.۹۴
برنامه درسی پنهان	۶۴	۱۴۸	۱۱۷.۵۲	۱۴.۱	-۰.۴۹۸	۱.۰۴۸

در جدول (۱) به میزان دامنه تغییرات نمرات متغیرها، میانگین و انحراف معیار آن‌ها اشاره شده است. همان‌طور که مشاهده می‌شود تمامی متغیرهای فوق‌الذکر در دامنه قابل قبولی برای دو شاخص چولگی و کشیدگی قرار دارند. لازم به ذکر است که دامنه قابل قبول برای چولگی و کشیدگی بین ۲ تا ۲- می‌باشد و در صورتی که متغیر در این دامنه قرار داشته باشد، دارای توزیع نرمال می‌باشد.

جدول ۲- آزمون کولموگروف-اسمیرنوف برای نرمال بودن توزیع فراوانی متغیرهای تحقیق

شاخص‌ها	Z کولموگروف-اسمیرنوف	P-value
مسئولیت‌پذیری	۰.۸۹۶	۰.۳۹۸
هویت اجتماعی	۱.۳۳۳	۰.۰۵۷
برنامه درسی پنهان	۱.۳۰۵	۰.۰۵۹

با توجه به اینکه سطح معنی‌داری آزمون کولموگروف-اسمیرنوف در جدول (۲) برای متغیرهای پژوهش، بیشتر از ۰/۰۵ است، بنابراین توزیع فراوانی متغیرهای تحقیق نرمال می‌باشد.

بررسی فرضیات پژوهش

فرضیه اصلی: بین برنامه درسی پنهان با مسئولیت‌پذیری اجتماعی و هویت اجتماعی دانش‌آموزان دوره دوم ابتدایی ناحیه ۴ استان قم رابطه وجود دارد.

جدول ۳- آزمون همبستگی بین برنامه درسی پنهان با مسئولیت‌پذیری اجتماعی و هویت اجتماعی

P-value	تعداد نمونه	برنامه درسی پنهان	
۰.۰۰۱	۳۳۶	۰.۷۳	مسئولیت‌پذیری اجتماعی
۰.۰۰۱	۳۳۶	۰.۴۵۴	هویت اجتماعی

با توجه به میزان P-value که پایین‌تر از ۰/۰۵ می‌باشد، می‌توان گفت که رابطه بین دو متغیر معنادار می‌باشد. بنابراین، بین مؤلفه برنامه درسی پنهان با مسئولیت‌پذیری اجتماعی و هویت اجتماعی رابطه مثبت و معناداری وجود دارد. پس با افزایش میزان برنامه درسی پنهان، مقدار مسئولیت‌پذیری اجتماعی و هویت اجتماعی نیز افزایش می‌یابد.

فرضیه فرعی اول: بین برنامه درسی پنهان با مسئولیت‌پذیری اجتماعی دانش‌آموزان دوره دوم ابتدایی ناحیه ۴ استان قم رابطه وجود دارد.

جدول ۴- آزمون همبستگی رابطه بین برنامه درسی پنهان و مسئولیت‌پذیری اجتماعی

P-value	تعداد نمونه	مسئولیت‌پذیری اجتماعی	
۰.۰۰۱	۳۳۶	۰.۷۳	برنامه درسی پنهان

با توجه به میزان P-value که پایین‌تر از ۰/۰۵ می‌باشد، می‌توان نتیجه گرفت که با افزایش میزان برنامه درسی پنهان، میزان مسئولیت‌پذیری اجتماعی نیز افزایش می‌یابد.

فرضیه فرعی دوم: بین برنامه درسی پنهان با هویت اجتماعی دانش‌آموزان دوره دوم ابتدایی ناحیه ۴ استان قم رابطه وجود دارد.

جدول ۶- آزمون همبستگی رابطه بین برنامه درسی پنهان و هویت اجتماعی

P-value	تعداد نمونه	هویت اجتماعی	
۰.۰۰۱	۳۳۶	۰.۴۵۴	برنامه درسی پنهان

با توجه به میزان P-value که پایین تر از ۰/۰۵ می باشد، می توان چنین بیان کرد که رابطه بین دو متغیر معنادار می باشد. بنابراین بین مؤلفه برنامه درسی پنهان و هویت اجتماعی رابطه مثبت و معناداری وجود دارد. پس، با افزایش میزان برنامه درسی پنهان، میزان هویت اجتماعی نیز افزایش می یابد.

فرضیه سوم: بین تأثیرات معلمان و همکلاسی ها و فضای اجتماعی و ضوابط و مقررات با هویت اجتماعی رابطه وجود دارد.

جدول ۸- مدل رگرسیون برای مؤلفه های برنامه درسی پنهان

مدل	ضریب همبستگی	ضریب تعیین	ضریب تعیین تصحیح شده	انحراف معیار	دوربین واتسون
۱	۰.۴۷۳	۰.۲۲۳	۰.۲۱۴	۹.۴	۲.۰۰۲

در جدول (۸) در ستون اول مقدار ضریب همبستگی مؤلفه های برنامه درسی پنهان با هویت اجتماعی مشاهده می شود و در ستون دوم ضریب تعیین (R Square) مدل رگرسیونی را برای این متغیرها در مدل نشان می دهد. ضریب تعیین متغیرهای مستقل مدل رگرسیونی مؤلفه های معلمان، همکلاسی ها، فضای اجتماعی و ضوابط و مقررات ۰.۲۲۳ است؛ به عبارت دیگر ۲۲.۳ درصد از تغییرات هویت اجتماعی ناشی از تغییرات مؤلفه های برنامه درسی پنهان است. جدول (۹)، جدول آنالیز واریانس است که با توجه به ورود هر متغیر به مدل، یک رگرسیون جدید انجام داده است.

جدول ۹- آنالیز واریانس برای کلیه متغیرها

مدل	مجموع مجذورات	درجه آزادی	میانگین مجذورات	آماره آزمون (F)	p-value
رگرسیون	۸۴۱۱.۴۰۳	۴	۲۱۰۲.۸۵۱	۲۳.۷۹۴	۰.۰۰۱
باقیمانده ها	۲۹۲۵۲.۳۵۶	۳۳۱	۸۸.۳۷۶		
مجموع	۳۷۶۶۳.۷۵۹	۳۳۵			

با توجه به میزان P-value که پایین تر از ۰/۰۵ است، بنابراین تمامی متغیرهای مذکور تأثیر معناداری بر هویت اجتماعی دارند. پس فرض H_0 که مبتنی بر وجود نداشتن رابطه خطی است، رد می شود. جدول (۱۰) شامل ضرایب رگرسیون با توجه به وارد شدن هر یک از متغیرها می باشد.

جدول ۱۰- ضرایب رگرسیون کلیه متغیرها

p-value	آماره آزمون (t)	ضرایب استاندارد	ضرایب غیراستاندارد		متغیرهای مستقل
			ضریب B	انحراف معیار	
۰.۰۰۱	۶.۱۱۸		۴.۶۸۶	۲۸.۶۶۷	مقدار ثابت
۰.۰۳۴	۲.۱۳۲	۰.۱۴	۱.۴۷۲	۳.۱۳۸	معلمان
۰.۶۲۸	۰.۴۸۵	۰.۰۳۴	۱.۳۰۲	۰.۶۳۱	همکلاسی‌ها
۰.۱۶۱	۱.۴۰۵	۰.۱	۱.۳۱۱	۱.۸۴۲	فضای اجتماعی
۰.۰۰۱	۴.۶۴۴	۰.۲۹	۱.۲۹۵	۶.۰۱۴	ضوابط و مقررات

همان‌طور که در جدول (۱۰) آمده است، برای متغیر «ضوابط و مقررات» در معادله رگرسیون مقدار B به‌دست آمده ۰.۲۹ است که در سطح ۰.۰۰۱ معنی‌دار بوده و بیانگر آن است که هر واحد افزایش در «ضوابط و مقررات» به میزان ۲۹ درصد از «هویت اجتماعی» را افزایش می‌دهد. به همین صورت برای مؤلفه معلمان به میزان ۱۴ درصد از واریانس هویت اجتماعی را افزایش می‌دهد. ولی برای دو مؤلفه همکلاسی‌ها و ضوابط و مقررات با توجه به سطح معناداری که بالاتر از ۰.۰۵ است، لذا دارای تأثیرگذاری معناداری بر هویت اجتماعی نمی‌باشند. در نهایت با توجه به گام دوم رگرسیون می‌توان معادله رگرسیون را به‌صورت زیر نوشت:

$$\text{هویت اجتماعی} = ۲۸.۶۶۷ + ۰.۱۴(\text{همکلاسی‌ها}) + ۰.۰۳۴(\text{معلمان}) + ۰.۱(\text{فضای اجتماعی}) + ۰.۲۹(\text{ضوابط و مقررات})$$

نتیجه‌گیری

نتایج تجزیه و تحلیل داده‌ها نشان داد که بین برنامه درسی پنهان با مسئولیت‌پذیری اجتماعی و هویت اجتماعی دانش‌آموزان دوره دوم ابتدایی ناحیه ۴ استان قم رابطه وجود دارد. در تفسیر این فرضیه می‌توان گفت که در مدرسه موارد بسیاری آموخته می‌شوند که با محتوای درسی هیچ ارتباطی ندارند. بعضی از برنامه‌های مربوط به مهارت‌های عاطفی و اجتماعی، ساعت و کلاس مخصوص ندارند، بلکه این مهارت‌ها با بافت اصلی زندگی مدرسه درهم‌تنیده شده است. برنامه‌های درسی پنهان به دانش‌آموزان نقش زندگی می‌آموزند، درواقع به آن‌ها می‌آموزند که موقعیت خود را تشخیص دهند و آن را بسازند. همچنین بین برنامه درسی پنهان با مسئولیت‌پذیری اجتماعی دانش‌آموزان دوره دوم ابتدایی ناحیه ۴ استان قم رابطه وجود دارد. در تفسیر این فرضیه می‌توان گفت که دانش‌آموزان در مواجهه با برنامه درسی پنهان، موقعیت خود را تشخیص می‌دهند و به نحوی با آن سازگار می‌شوند. به‌عبارت دیگر، مدرسه از طریق برنامه درسی پنهان به بازآفرینی طبقه اجتماعی دانش‌آموزان می‌پردازد و آن‌ها را به‌طور ضمنی برای پذیرش موقعیت اجتماعی آینده‌شان آماده می‌سازد. دانش‌آموزان به برنامه درسی پنهان پاسخ نمی‌دهند، بلکه آنان از طریق تفسیر، بحث، تحلیل ادراکات خود و تلفیق و ترکیب‌های خود برنامه درسی پنهان می‌سازند. برنامه درسی پنهان دانش‌آموزان پاسخی است به آنچه در محیط آموزشی انجام می‌دهند.

از سوی دیگر، بین برنامه درسی پنهان با هویت اجتماعی دانش‌آموزان دوره دوم ابتدایی ناحیه ۴ استان قم رابطه وجود دارد. در تفسیر این فرضیه می‌توان گفت که مدارس زمینه‌های فعالیت‌های جمعی درون مدرسه را مغتنم شمرده و با ترغیب به مطالعه و گفت‌وگوی معلم با دانش‌آموزان در حیطه مسائل اجتماعی، زمینه‌ساز ارتقای فهم اجتماعی دانش‌آموزان و شکل‌گیری مطلوب هویت اجتماعی دانش‌آموزان در مدارس می‌شوند. مدرسه و عوامل مدرسه‌ای از جمله برنامه درسی پنهان از طریق فعالیت‌های فوق‌برنامه، کتاب‌های درسی، ساختار غیررسمی مدرسه، ارتباط معلم-شاگرد، ارتباطات شاگرد با همسالان، ساختار فیزیکی مدرسه و... با ارائه فرصت‌های غنی و گوناگون برای جست‌وجو و اکتشافات توانسته است تأثیری اساسی بر رشد هویت اجتماعی دانش‌آموزان داشته باشد. از سوی دیگر، برنامه درسی پنهان در مدرسی که امکان فعالیت‌های مناسب فوق برنامه و ارتباطات اجتماعی را برای نوجوانان و جوانان فراهم می‌آورند، به آنان اجازه می‌دهند که نقش و مسئولیتی مناسب برعهده گیرند؛ معلمان و مشاورانی که دانش‌آموزان و به‌ویژه افراد متعلق به طبقات اجتماعی محروم را به تحصیلات عالی تشویق می‌کنند و همچنین برنامه‌های کارآموزی شغلی که نوجوانان و جوانان را به دنیای کار بزرگسالی وارد می‌کنند، رشد و پیشرفت هویت اجتماعی آنان را تأمین می‌کنند. برنامه درسی پنهان مدارس، می‌تواند از طریق فعالیت‌هایی که جمع‌گرایی، مشارکت‌جویی و مسئولیت را در دانش‌آموزان افزایش می‌دهد، به رشد هویت اجتماعی دانش‌آموزان کمک نماید. هنگامی که دانش‌آموزان در محیط اجتماعی مدرسه و در معرض برنامه درسی پنهان، به کنش مشغول‌اند، دیگر دانش‌آموزان نیز واکنش نشان می‌دهند. از طریق این فرایند که در طول دوران مدرسه رخ می‌دهد، هویت اجتماعی دانش‌آموز شکل می‌گیرد. شرایطی که برنامه درسی پنهان در مدارس به وجود می‌آورد، تأثیر مستقیمی بر شکل‌گیری هویت اجتماعی دانش‌آموز دارد. این فرضیه با نتایج پژوهش عزت‌نیا و همکاران (۱۳۹۹) همخوانی دارد.

در خصوص تعیین رابطه بین تأثیرات معلمان و همکلاسی‌ها و فضای آموزشی و ضوابط و مقررات با هویت اجتماعی، یافته‌ها نشان داد که برای متغیر «ضوابط و مقررات» در معادله رگرسیون مقدار B به‌دست آمده ۰.۲۹ است که در سطح ۰.۰۰۱ معنی‌دار است و این بیانگر آن است که هر واحد افزایش در «ضوابط و مقررات» به میزان ۲۹ درصد از «هویت اجتماعی» را افزایش می‌دهد. به همین صورت برای مؤلفه معلمان به میزان ۱۴ درصد از واریانس هویت اجتماعی را افزایش می‌دهد. ولی برای دو مؤلفه همکلاسی‌ها و ضوابط و مقررات با توجه به سطح معناداری که بالاتر از ۰.۰۵ است، دارای تأثیرگذاری معناداری بر هویت اجتماعی نمی‌باشند. در تبیین این فرضیه می‌توان گفت که اگر ضوابط و مقررات در محیط آموزشی به‌درستی پیاده‌سازی شود، هویت اجتماعی دانش‌آموزان افزایش پیدا می‌کند. هویت اجتماعی موضوعی است انسان از بدو تولد با آن سروکار دارد. این هویت براساس خودآگاهی و هم تحت تأثیر شرایط و موقعیت‌های اجتماعی در زمان و مکان شکل می‌گیرد. به‌طور کلی، هویت اجتماعی ترکیبی از مضمون‌های درهم‌آمیخته و جدایی‌ناپذیر اجتماعی-روانی در خلال تعامل می‌باشد که با تمایزگذاری‌های گروهی مبتنی بر شباهت و تفاوت معنی پیدا می‌کنند. نقش گروه در بحث هویت اجتماعی بسیار مهم است، به‌طوری‌که بدون تشکیل گروه شکل‌گیری هویت اجتماعی تقریباً ممکن نیست. بنابراین، تشکیل این گروه‌ها نیز تابعی از قوانین و مقررات است. این قوانین و مقررات می‌توانند افراد را به سمت‌وسوی خاصی پیش ببرند که می‌تواند هویت اجتماعی آن‌ها را تشکیل دهد.

براساس نتایج حاصله پیشنهادهایی بر مبنای فرضیه‌ها ارائه داده شده است:

- ۱- افزایش آگاهی معلمان و مدیران برای اعمال مدیریت و رهبری مشارکتی؛ زیرا نبود رابطه نزدیک و مناسب بین مدیر، معلمان و دانش‌آموزان و قوانین و مقررات خشک، تمرکز در تصمیم‌گیری‌ها و تقویت تفکر مکانیکی در مدارس، موجب ایجاد جو نامطلوب در مدارس می‌شود.
- ۲- به مدیران پیشنهاد می‌شود در جهت ایجاد حس مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان در سایه بهره‌مندی از امکانات حاصل از برنامه درسی پنهان، برنامه‌ریزی کنند.
- ۳- به مسئولان مدرسه پیشنهاد می‌شود که جو اجتماعی مدرسه را شناسایی کرده، در جهت غنی‌سازی فرهنگ و ایجاد جو باز و متعادل در مدرسه تلاش کنند. همچنین، رفتار و بیان مؤدبانه، محترمانه، مهربانانه و دوستانه مسئولان مدرسه هنگام اجرای قوانین مدرسه تعالی‌بخش رفتارهای اجتماعی همسو با هویت اجتماعی در دانش‌آموزان است.

منابع

- ترابی فر، محمد؛ نجفی، حسن؛ فقیهی، علی نقی (۱۴۰۱). پیش‌بینی رشد اخلاقی و رشد معنوی طلاب سطح مقدماتی حوزه علمیه قم براساس برنامه درسی پنهان. *اسلام و پژوهش‌های تربیتی*، در نوبت انتشار.
- ریوندی، فهیمه؛ شاهرخ‌نیا، نرگس (۱۳۹۹). تأثیر نحوه گذران اوقات فراغت بر هویت اجتماعی دانش‌آموزان پسر شهر تهران با تأکید بر فعالیت بدنی. در: تهران: ششمین همایش ملی علوم ورزشی و تربیت بدنی ایران.
- زارعی دنگسریکی، فاطمه؛ سلیمی، لادن (۱۳۹۹). برنامه درسی پنهان و پیدا در پیکره آموزش عالی. *پژوهش‌های برنامه‌ریزی درسی و آموزشی*، ۱۰(۲).
- شهیدی، مهدی (۱۳۸۶). آثار تعهدات و قراردادهای. تهران: مجمع علمی و فرهنگی مجد.
- عزت‌نیا، فاطمه (۱۳۹۹). بررسی رابطه بین برنامه درسی پنهان و هویت اجتماعی دانش‌آموزان با نقش واسطه‌ای تربیت اخلاقی. در: تهران: هشتمین همایش علمی پژوهشی علوم تربیتی و روانشناسی، آسیب‌های اجتماعی و فرهنگی ایران.
- فرامرزی، کرامت‌اله؛ گودرزی، زهره (۱۳۹۴). برنامه درسی پنهان و پیشرفت تحصیلی دانش‌آموزان. *اندیشه عصر*.
- میرزا طباطبایی، زهرا سادات؛ محمد داودی، امیرحسین (۱۳۹۹). دانشگاه اخلاق‌مدار با رویکرد مسئولیت‌پذیری اجتماعی راهبرد سرمایه اجتماعی. در: تهران: هشتمین کنفرانس ملی توسعه پایدار در علوم تربیتی و روانشناسی، مطالعات اجتماعی و فرهنگی.
- هاشمی، سید احمد؛ یوسف فرحنگ، ماندانا (۱۳۹۷). نگاهی به برنامه‌ریزی درسی پنهان. در: بندرعباس: چهارمین همایش علمی پژوهشی استانی از نگاه معلم.

- Ahola, S. (2018). *Hidden Curriculum in higher education: Somethnig to fear for or comply to? Innovations in higher education*. Research unit for the Sociology of education University of Turku. URL= www.Soc.utu.Fi/-RUSE/PDFtiedostot/.
- Castka, P. & Balzarova, A.M. (2007). ISO 26000 and Supply Chains – on the Diffusion of the Social Responsibility Standards. *International Journal of Production Economics*, Vol. 111, p. 274-286.
- Hernández, M., González, P. & Sánchez, S. (2017). Gender And Constructs From The Hidden Curriculum. *Creative Education*, 4(12), p. 89-92.
- Mingfang, Z. & Qi, W. (2018). Empirical Research on Relationship between College Students' Social Identity and Online learning Performance: A case Study of Guangdong Province. *Journal of Higher Education Studies*, 8(2), p. 97-106.